

Чому, властиво, ми читаємо Кобилянську?

Чи тому, що “ми”, статистично середні читачі початку ХХІ століття, маємо насолоду від її творів? Чи тому, що “ми”, професійні читачі літературознавчого гарту, відкриваємо в цих текстах оригінальні, разючі, або просто елегантно висловлені думки? Чи тому, що ці тексти уявляються нам, за якимсь набором естетичних критеріїв, особливо цінними? Чи тому, що твори Кобилянської цікаво доповнюють наше розуміння її доби й культурного оточення? Можливо, ми знаходимо в них винятково правдиве відтворення дійсності або, скажімо, небувалої сили моральний заклик? Не нехтуючи жодною з цих гіпотез (хоча й усвідомлюючи хисткість самого поняття “причина”), все ж таки схилиємося до думки, що читаємо ми Ольгу Кобилянську (1863–1942) передовсім тому, що вона стала частиною українського літературного канону і в тих культурних контекстах, де цей канон має значення, втішається увагою й повагою.

Пошана до літературного канону — риса спільна для європейських суспільств, перетворених у процесі побудови модерних націй. Загальними місцями роздумів про такі процеси є тези про те, що висока національна культура (або, принаймні, її проект) уявляється націєтворцям як екстракт національних цінностей; що вона функціонує як доказ права нації, носія такої достойної культури, на існування поруч з іншими культурними націями; і що вона, як зміст національної освіти, стає інструментом національного об’єднання й мобілізації². До найважливіших

² Класичне обговорення зв’язку між високими культурами та проектами побудови націй подано в дослідженні Ернеста Гелнера «Нації і націоналізм»: ERNEST GELLNER. *Nations and Nationalism*. – Oxford: Blackwell, 1983, С.32–38. Див. також ANTHONY D. SMITH. *National Identity*. – London: Penguin, 1991. – С.61 і 84 та ALLEN CAREY-WEBB. *Making Subject(s): Literature and the Emergence of National Identity*. – New York: Garland, 1998.

складових частин такої високої національної культури належить літературний канон. Він щільно пов'язаний з одним з наймогутніших символів індивідуальності та єдності нації — її літературною мовою, якою він написаний і до вдосконалення й уніфікації якої причетний. У такому суспільстві, як українське, де літературний канон сильно заангажований в освіті, він здатен виконувати дві, подекуди суперечливі, функції. З одного боку, він може служити вихованню в душі однієї з усталених світоглядних течій (скажімо, марксистсько-ленінської чи національної). З другого ж боку, канон здатний сприяти культурному й суспільному перетворенню соціуму, оскільки він допомагає творити для його членів спільний горизонт знань, уявлень і переживань, поза який вирюшають у пошуках нового.

До прикмет літературного канону належить його здатність самовідтворюватися — завдяки діяльності цеху літературознавців і системі національної освіти. До канону автори потрапляють, у принципі, тому, що перевагу їхніх текстів над іншими ствердили, на підставі тих чи тих критеріїв, голоси, авторитетні в культурі даного часу. Крім цього, роль у канонізації незрідка відіграють і позатекстуальні чинники — рухливість видавництва, удатна авторська самореклама. Потрапивши до канону, автор у ньому, з небагатьма винятками, затримується надовго. Навіть цілеспрямоване замовчування, як в українському прикладі постатей Розстріляного відродження, не здатне назавжди деканонізувати колись канонізованого автора. Відпорним на зміну політичного й культурного клімату в пострадянських умовах виявився й канонічний статус чільних представників літератури соцреалізму.

Присутність у каноні забезпечує авторові послідовну видимість. На нього зобов'язані звертати увагу ті, хто займається вивченням і поцінуванням літератури. Мало важить, чи комусь “подобається” певний твір канонізованого автора. Будучи частиною канону, цей твір силою самого цього факту залишається

в полі обговорення. Питання про те, чи “подобається” якомусь конкретному читачеві «Царівна», «Земля», «Нюба» або «Апостол черні» не має стосунку до того, читаємо “ми” Кобилянську, чи ні. Вступивши в силове поле української літератури, ми не можемо **не читати** Кобилянської.

Інтрига, звичайно, в тому, **як** ми її читаємо. За часів радянської монополії на культуру існувала тільки одна авторитетна розповідь про кожен літературний об’єкт. Цю розповідь можна було знати заздалегідь, не заглиблюючись у конкретику предмета. У літературознавстві приблизне читання, на підставі якого кожний літературний твір можна було наблизити до обов’язкових ідеологічних шаблонів, уможливило затримання в культурному обігу текстів, які за умови точного прочитання мусили б виглядати небезпечними. Недочитання й упереджене читання укорінилися в культуру зустрічі з канонем. З падінням монополії з’явилися нові можливості читати канонічні постаті й тексти. Стали можливими читання, “виправлені” відповідно до нового уявного ідеологічного орієнтира і не менш монологічні, як їхні попередники. Проте відкрився шлях і для читань прискіпливих, чуйних до нюансів, відкритих до багатьох інтерпретаційних моделей. Читання останнього типу відповідали б проекту формування читача-громадянина, уважного до слова й до риторичних стратегій, відповідального, критичного, здатного на багатостороннє осмислення кожного питання.

У стосунках з канонем української літератури Кобилянській пощастило — за всіх часів та в усіх ідеологічних кліматах. Після спроб заявити про себе в німецькій літературі Кобилянська блискуче дебютувала в українській³. Рано прийшло визнання як з боку літературного істеблшменту, що його пізніше стали

³ Окремі дослідники, бажаючи, можливо, підкреслити “європоздатність” бучовинської письменниці, перенаголошували успіх німецькомовних публікацій Кобилянської. Насправді, як буде показано в першому розділі цієї книжки, успіх цей був досить скромний.

вважати народницьким і патріархальним, так і з боку модерної альтернативи. Франко і Грушевський відгукнулися вельми позитивно, що зробили й молодомузівці та Микола Євшан. Наявність у творах Кобилянської певної дози “народної” тематики (поруч з “інтелігентською”) забезпечила можливість прикріплення письменниці до радянської дошки пошани, а це й зумовило появу низки прочитань її життя та творчості з єдино можливого ідеологічного куту зору⁴. Над рукописною спадщиною Кобилянської було пророблено дбайливу працю, позначену характерним для доби балансуванням між самоцензурою та хоробрістю, що в одному випадку дало цілком несподіваний для радянського контексту наслідок: публікацію щоденника Кобилянської 1883–1891 років, надзвичайно щирого й відвертого, зокрема, у відтворенні світу сексуальних уявлень і почуттів молоді письменниці⁵.

Пощастило Кобилянській і тоді, коли разом з радянською системою пішли в небуття похідні від неї табу й шаблонні судження. Феміністична критика, найенергійніша нова літературознавча течія в Україні з початку 1990-х років, узялася перекритувати Кобилянську як виразницю феміністичних структур думання не тільки про жінок, а й про національне суспільство і його модернізацію. Мотиви з біографії Кобилянської — її листовний інтим з Лесею Українкою — стимулювали в ширшому суспільстві обговорення людських еротичних стосунків, альтернативних відносно традиційно узаконених. Тексти Кобилянської засвітилися наново як носії естетичних повідомлень, співзвучних зі змістовними й формальними новаціями модернізму, а також із визвольним пафосом модерності. Було помічено їхній протест, зокрема, проти патріархальної домінанти європейської культу-

⁴ Далеко не найгіршими прикладами свого жанру були монографії Бабишкіна і Томашука (Олег Бабишкін. *Ольга Кобилянська: Нарис про життя і творчість*. – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1963; Никифор Томашук. *Ольга Кобилянська: Життя і творчість*. – К.: Дніпро, 1969).

⁵ Ольга Кобилянська. *Слова зворушеного серця: Щоденники, автобіографії, листи, статті та спогади*/Упор. Федір Погребенник. – К.: Дніпро, 1982.

ри взагалі й української зокрема. Знаковим щодо цього було обговорення Кобилянської в класичному на сьогодні дослідженні Соломії Павличко «Дискурс модернізму в українській літературі» (1997). Павличко запропонувала вважати однією з наскрізних тем Кобилянської стосунки між жінками й чоловіками як поле боротьби за владу (хоча, здається, увагу письменниці привертає не так “зіткнення жіночої сили й чоловічої слабкості”⁶, як культурні та психічні перепони, що блокують шлях до розвитку й утілення потенціальної сили окремих, духовно виняткових, жінок). Для Павличко гендерна аргументація Кобилянської стала частиною широкої критики інтелектуального проекту побудови української культури як народної — критики, крізь призму якої той проект виявлявся традиціоналістським, патріархальним і антимодерним.

Кобилянська у феміністичному прочитанні стала об'єктом однієї з найбільш теоретично ерудованих праць сучасного українського літературознавства — книги Тамари Гундорової «*Femina melancholica: Стать і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської*» (2002). Там було запропоновано історіософське розуміння стану складного соціально-фізично-психічного невдоволення героїнь Кобилянської як прикмети культурної модернізації України, паралельно з якою відзначається “руйнування народницької ідеалізації народності, етносу, минулого”⁷. Однак у баченні Гундорової, Кобилянська, фіксуючи у творах і переживаючи в житті розмаїті виміри невлаштованості ідеальної жінки в реальному світі, таки провіщувала новий і кращий світ, риси якого відповідали б духовним і фізичним запитам індивідуальної людини (зокрема, жінки) й людини як учасника культурного колективу, що ним є модерна нація. (Такому оптимістичному прочитанню меланхолії у світі Кобилянської можна протиставити

⁶ Соломія Павличко. *Дискурс модернізму в українській літературі*. – К.: Либідь, 1997. – С. 71.

⁷ ТАМАРА ГУНДОРОВА. *Femina melancholica: Стать і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської*. – К.: Критика, 2002. – С. 147.

темніше тлумачення цього явища. Меланхолійних героїнь письменниці можна розглядати як свідків краху проекту модерності, а їхні долі — як ілюстрації невиправданості амбітних мрій про вивищення людини й суспільства. Якщо Кобилянська Гундорової перейнята “творенням-вихованням “вищого” культурного типа і чоловіка, і жінки”⁸, то нам здається, що тексти Кобилянської засвідчують радше переконання про природну чи надбану вищість окремих людей, прагнення яких перетворити оточення за власною подобою приречене на невдачу.)

Нові прочитання Кобилянської підтверджують, що доробок письменниці запрацював відповідно до найгіднішої функції канонізованих текстів: до творів Кобилянської стали звертатися з запитамі, актуальними в сьогоденні. Тексти Кобилянської і її біографія збагатилися новими значеннями і вступили наново в плин дискусій про форми буття й світосприймання, згідні з суспільством, яке є власником і адресатом українського літературного канону.

Канон, уявлений не як набір нерухомих святинь, а як стимул до повсякчасної мобілізації історичних набутків культури в осмисленні місця людини в соціальних і культурних оточеннях, котрі безперервно змінюються, потребує безустанного переосмислення, що, знову ж таки, мусить базуватися на повторному, дбайливому поверненні до букви канонічних текстів. Ці тексти спроможні діяти як стимули в культурній системі, коли до них раз у раз повертаються з екзегетичним наміром. Приблизність у поводженні з ними, спрямована на підкорення їх заздалегідь заданим ідеологемам, заперечує їхню потенційну актуальність. Канонізовані тексти потребують, аби їх читали ретельно, з увагою до деталей. Саме так ця книжка ставить собі завдання читати тексти Кобилянської — уважно, з повагою, усвідомлюючи, що “читання” — це метафора, в основі якої є фізичний акт почергового впізнавання знаків на папері для того, щоб відтворити слова чи поняття, а далі речення, аби збагнути

сенс повідомлення. Дбайливість і послідовність належать у різних мовах до поля значень самого слова “читати”. Латинське *legere* й німецьке *lesen* означають не тільки “читати”, а й “збирати, підіймати”, а в слов’янських мовах поняття читання споріднене з рахуванням (“читати” походить від того самого кореня, що й “число”).

Ідеям концентрації й точності, з якими етимологічно асоціюється читання, протистоїть образ експансії, розширення, пов’язаний зі словом “інтерпретація”. Якщо справді, як припускається, ядром латинського *interpres* (посередник, брокер) є думка про розповсюдження, відбита в санскритському *prath-*⁹, то інтерпретацію можна уявляти як входження поміж (*inter*) рядки тексту з метою його розширення, додавання до нього. В зіставленні слів “прочитання” й “інтерпретація”, які в літературознавстві стали синонімами, можна додати діалектичний зв’язок між двома різними операціями, засадничими для кожної вдумливої зустрічі з текстом: знайдення того, що “є” в ньому, завважаючи всі знаки, не минаючи “ані титли, ніже тії коми”; а також входження всередину тексту, вносячи туди те, що належить нам, і запрошуючи його до діалогу з нами. Під кінець XIX століття Вільгельм Дільтай вважав обидва процеси невідокремлюваними від розуміння: “Розумінням, — твердив він, — називаємо той процес, за допомогою якого вирази душевного життя, доступні смислам, дозволяють це життя впізнати”¹⁰. Навіть, якщо ми не здатні поділяти впевненості Дільтая щодо можливості відтворювати ту душевну спорідненість із об’єктом пізнання, на якій, на його погляд, ґрунтується розуміння, в зустрічі з канонізованим текстом ми здатні шукати ясності щодо форм, у яких

⁸ Там само. – С.150.

⁹ CHARLTON T. LEWIS and CHARLES SHORT. *A Latin Dictionary*. – Oxford: Clarendon, 1879. – С.984.

¹⁰ WILHELM DILTHEY. *Entwurf zu “Die Entstehung der Hermeneutik”*//Hermeneutische Philosophie/Hrsg. Otto Pöggeler. – München: Nymphenburger Verlagsbuchhandlung, 1972. – С.74.

цей “вираз душевного життя” робить себе “доступним нашим смислам”. Таким чином, ми дійдемо якщо не до розуміння сутності тексту, яка приречена залишатися величиною ідеальною, то щонайменше до точного бачення його побудови. Подальші кроки залежать уже від нас. Усвідомлення побудови тексту дає нам змогу створити власну модель того, що, на наш погляд, цей текст від нас хоче або нам пропонує.

Головною метою цієї книжки, отже, не є черговий суцільний коментар до життя і творчості Ольги Кобилянської (хоч ми й не збираємося цілеспрямовано уникати узагальнень там, де нам здається, що явища їх допускають). Ми шукаємо, скоріше, уточнень — увиразнення певних станів справ, зменшення обсягу необґрунтованих переконань, які побутують у кобилянськознавстві. Сюжет роману «Земля» стосується братовбивства, чи не так? — Ні, не так. Кобилянська багато взяла від Ніцше, правда? — Правда; але про те, що саме вона взяла, можна висловитися далеко точніше, ніж було зроблено дотепер. Ми знаємо чільні факти, що стосуються взаємин Кобилянської з Осипом Маковеем? Ні, навіть після недавніх публікацій, в яких порушено цю тему, ми їх не вповні знаємо, а ключовий художній текст, котрий оцінює й аналізує їх з куту зору письменниці, оприлюднюється вперше у цій книжці.

Не пропонуючи загального й цілісного “пояснення” Кобилянської, це дослідження й не ставить собі за мету осмислити всі найчастіше інтерпретовані твори Кобилянської. Читач даремно шукатиме тут прочитань повістей «Ніоба», «В неділю рано зілля копала», «Через кладку» — і це тому, що в суб’єктивному процесі читання не кожен текст “представляє смислам” кожного читача те, що варте заглиблення. Книжка фіксує зустрічі одного читача з низкою окремих творів, прочитаних передовсім з увагою до їхньої внутрішньої структури, часто в ракурсі, який дає змогу бачити їх то на тлі інтелектуальних віянь їхнього часу, то в контексті подій у широкій історії Європи, то у зіставленні

з вузькою історією Ольги Кобилянської. Наскрізним залишається імпульс читати: бачити й фіксувати те, що на сторінці, і шукати розуміння, яке здається адекватним прочитаному.

* * *

За допомогу під час праці над неопублікованими матеріалами, що їх використано в цій книжці, автор дякує керівництву та працівникам таких установ: Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка Національної Академії Наук України та, зокрема, його Відділу рукописів; Чернівецького літературно-меморіального музею О.Кобилянської; та Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника Національної Академії Наук України. У посиланнях їхні назви подається в скороченні як, відповідно, ІЛ, ЛММК та ЛНБ.

Різні етапи досліджень, на яких базується книжка, проведено за сприяння Допомогового фонду українознавчих студій Української громади Вікторії (Австралія), Фундації Українських Студій Австралії та Факультету гуманітарних наук Університету ім. Монаша.

Розділи й частини розділів книжки ґрунтуються на раніше оприлюднених статтях автора: *Choice of Context, Negotiation of Identity: Ol'ha Kobylians'ka*//Australian Slavonic and East European Studies. – 2002. – Т.16. – №1–2. – С.183–208 та *Кобилянська перед «Землю»: Питання ідентичності*//На пошану пам'яті Віктора Китастого: Збірник наукових праць/Ред. В.Моренець. – Київ: КМ Академія. – С.95–114 (**Розділ 1**); *Diary, Autobiography and Autobiographical Fiction: Reading Ol'ha Kobylians'ka*//New Zealand Slavonic Journal. – 2000. – С.43–58 й *Автобіографічна персона та дарвіністська «Людина» Ольги Кобилянської*//Сучасність. – 2001. – №4. – С.113–121 (**Розділ 2**); *The Uses of Nietzsche: Ol'ha Kobylians'ka's Reading of Zarathustra*//Slavonic and East European Review. – 2008 – Т.86. – №3. – С.420–442 (**Розділ 3**); *What Really Happens in Kobylians'ka's Zemlia and Why It Matters*//Canadian Slavonic Papers. – 2001. – Т.43. – С.511–531 (**Розділ 4**) і *Мені не соромно*

отворити уст про мої чувства: Неопубліковані листи Кобилянської до Маковея//Сучасність. – 2003. – №2. – С.127–143 (Розділ 5).

* * *

Наводячи український текст неопублікованих матеріалів Кобилянської, намагаємось дотримуватися принципів, викладених у *Творах у п'яти томах* (5: 665): текст подано за сучасним правописом при збереженні особливостей мови письменниці, за винятком таких форм, як “оно”, “его”, “него”, “сплачуєсь”, “поведене”, де застосовується сучасний правопис. У німецьких текстах також уживаємо сучасний правопис (“angetan” замість “angethan”, “gibt” замість “giebt”). В обох мовах усучаснюємо пунктуацію і розкриваємо скорочення (“пане Маковей!” замість “п. М.!", “то есть” замість “т.е.”, “und” замість “и.”). Пропущення позначається крапками в квадратних дужках: [...]. Три крапки без дужок уживаємо там, де є відповідний знак в оригіналі. В рукописах Кобилянської це звичайно дві крапки. Місця, підкреслені в рукописах, передаємо курсивом.